

ПРЕДСТАВЛЕННЯ КОНЦЕПТУ СТАРИЙ У СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ірина Стисло

Аспірант, кафедра загального мовознавства, Львівський національний університет імені Івана Франка (УКРАЇНА), 79000, м. Львів, вул. Університетська 1, e-mail: i.borulka@gmail.com

UDC: 811.161.2'374:81'367.633

ABSTRACT

Iryna Styslo. Presentation of the concept OLD in the dictionaries of the Ukrainian language.

This article investigates the concept OLD in the system of the Ukrainian language and explicates its main semantic traits. The analysis was conducted on the materials, extracted from an etymological dictionary, explanatory and phraseological dictionaries and dictionaries of synonyms and antonyms of the Ukrainian language. This analysis is the part of the research of the mentioned concept by the method of cognitive definition, providing further appeal to the material of the corpuses of the Ukrainian language and the results of a survey conducted with the native Ukrainian language speakers, taking into account the gender factor and age group. The result of the first phase of the investigation is the distribution of the selected semantic features of the lexeme old to those, relating to people, animals, plants, and those, that describe inanimate objects. Accordingly, the article describes the oppositions “old – young” and “old – little” in relation to living beings and opposition “old – new”, which describes the inanimate objects in the Ukrainian language worldview. The study also reveals ambivalence of the evaluation of the lexeme old, motivated by stereotypes in the minds of the speakers, which depends on the conceptualization of the external world. This confirms the main claims of the Cognitive Linguistics that meaning is a conceptualization.

Keywords: concept, semantic trait, ambivalence, cognitive definition.

У статті досліджена вербалізація концепту СТАРИЙ у системі української мови і виділені його основні семантичні ознаки. Аналіз був проведений на матеріалах, вилучених із етимологічного словника, тлумачних і фразеологічних словників, словників синонімів і антонімів української мови. Цей аналіз є частиною дослідження згаданого концепту методом когнітивної дефініції, що передбачає в подальшому звернення до матеріалів корпусів української мови та результатів анкетування, проведеного з носіями української мови з урахуванням гендерного чинника і вікової групи. Результатом першого етапу роботи став розподіл виділених семантичних ознак лексеми СТАРИЙ на такі, що стосуються людей, тварин, рослин і такі, що характеризують неживі предмети. Відповідно до цього, в статті описані опозиції “старий – молодий” і “старий – малий” стосовно живих істот та протиставлення “старий – новий”, яке характеризує неживі предмети в українській мовній картині світу. У ході дослідження виявлено також амбівалентність оцінки лексеми старий, мотивована стереотипними уявленнями у свідомості людей, які залежать від концептуалізації зовнішнього світу, що підтверджує головне положення Когнітивної Лінгвістики про те, що значення слова – це концептуалізація.

Ключові слова: концепт, семантична ознака, амбівалентність, когнітивна дефініція.

Актуальним напрямом сучасного мовознавства є когнітивна лінгвістика, одним із основних предметів дослідження якої є культурні концепти у свідомості носіїв різних мов і культур. Над цією проблемою працюють такі видатні лінгвісти, як Дж. Лакофф, А. Вежби-

цька, Є. Бартмінський та ін. Зокрема, Дж. Лакофф дослідив американський емоційний концепт ANGER [9], А. Вежбицька – концепт СВОБОДА в латинській, англійській, російській та польській мовах [1]. Є. Бартмінський провів ґрунтовні дослідження таких важливих стереотипів польської культури, як DOM, OJCZYŻNA, MATKA, SŁONCE тощо [16].

Концепт СТАРИЙ, який є одним із важливих для української лінгвокультури, ще не ставав предметом детального лінгвістичного аналізу, що зумовлює актуальність дослідження. Метою статті є дослідження концепту СТАРИЙ у системі української мови за матеріалами лексикографічних джерел.

Є. Бартмінський розробив метод когнітивної дефініції, згідно з яким лінгвістичний аналіз повинен опиратися на дані, вилучені з трьох найважливіших джерел: системи мови; матеріалів анкет і текстів; ці результати повинні бути верифіковані на ґрунті інтуїції дослідника [18]. Оскільки концепт СТАРИЙ вивчався тільки за матеріалами системи мови, цей метод був використаний частково, але в подальшому заплановано також дослідження на матеріалі анкет і текстів.

Слово *старий* походить від псл. *starъ-jь* ‘старий; давній’. Це слово споріднене з лит. *stóras* ‘товстий, об’ємистий’, діс. *stórr* ‘великий, сильний, важний, мужній’, дінд. *sthiráh* ‘міцний, сильний’; іє. **stā-ro* та похідне від **stā-* ‘стати, стояти’ [5, 398]. Цікаво, що у етимологічних тлумаченнях зафіксовані ознаки ‘сила’, ‘мужність’ тощо, але у сучасному значенні слова *старий* вони не виокремлюються. Навпаки, у словнику Б. Грінченка для лексеми *старий* вказані такі значення: ‘старый, ветхий, дряхлый, давний’, а у значенні субстантива зафіксовано значення ‘старикъ’; ‘мужъ’ [13, 2504].

Пізніші словники подають більш розбудовані дефініції лексеми *старий*. У тлумачних словниках першим для лексеми *старий* зафіксовано значення: ‘який прожив багато років, який досяг старості; протилежне молодий’ [14, 654; 11, 415; 8, 519] (дещо відмінним є тлумачення ‘який досяг старості; властивий такій людині; протил. молодий’ [2, 1111]); як субстантивований іменник *старий* має значення ‘людина, що прожила багато років’ [14, 654; 3, 1385].

Для словоформи *старі* у тлумачних словниках подано тлумачення: ‘те саме, що батьки’; ‘уживається на позначення батьків на відміну від дітей у сполученні з ім’ям, прізвиськом, прізвиськом і т. ін.’ [14, 654; 3, 1385; 11, 415]. Із цього значення вичленовуємо ознаку ‘представники старшого покоління у сім’ї, родині’. Крім того, наступний фрагмент дефініції для словоформи *старі* ‘подружжя, яке досягло старості’ [14, 654; 3, 1385] також вказує на сімейні зв’язки та соціальний аспект представлення старого.

Наступне значення, подане у словниках, ‘який має людина похилого віку’ [14, 654; 11, 415] є важким для розуміння без ілюстраційного матеріалу. Із запропонованих прикладів бачимо, що це значення вживається по відношенню до частини тіла людини: «У ожинах хотів себе скрити [дідусь]. Та дарма тільки ноги старії Покровавив в колючім терні» (Іван Франко, XIII, 1954, 135); *Важкі думи неначе каменем полягли на її душу. З старих очей викотились дві сльози і потекли по зморщених щоках*» (Нечуй-Левицький, VI, 1966, 408) [14, 654].

У словниках подано також тлумачення ‘стосується до врожаю або запасів минулого року’ [14, 655; 3, 1385; 11, 416]. Крім того, слово *старий* має значення ‘який став несвіжим, втратив свої якості від довгого зберігання (про їжу)’ [14, 655; 3, 1385; 11, 416; 8, 519]. Ознака ‘несвіжий’ містить негативну оцінку, оскільки несвіжий є шкідливим, поганим. Проте, коли йдеться про старого у значенні ‘багаторічний, витриманий (про спиртні напої)’, він містить позитивну оцінку [14, 655; 3, 1385; 11, 416; 8, 519]. Цей фрагмент дефініції підтверджує ідею В. Еванса, що значення слова ґрунтується на концептуалізації наших знань про світ [18]. Тому амбівалентність оцінки у цьому випадку пояснюється нашими уявленнями про відповідні реалії світу, що є корисним, а що є шкідливим для людини.

Іншим прикладом амбівалентності є вживання слова *старий* по відношенню до людини. У першому випадку воно має значення ‘не підходить для чого-небудь, не відповідати певним вимогам через старість’ [14, 654; 3, 1385; 11, 415]. У цьому фрагменті безпосередньо немає вказівки на людину. Про те, що мова йде про людей, стає зрозумілим з прикладів: «*Старий я для розвідок. Ти ж, Кассандро, ще молода, щоб старшого судити*» (Леся Українка, II, 1951, 282); *Другі обидва сини (у мене їх тільки трійко, – старий я вже на те, щоб їх множити), слава богів, до якого часу здорові*» (Панас Мирний, V, 1955, 404) [14, 654]. Ілюстративний матеріал вказує на негативну оцінку, особливо в соціально-

му аспекти висвітлення. Натомість, наступний фрагмент дефініції 'який давно займається чим-небудь; досвідчений' [14, 655; 3, 1385; 11, 416] містить позитивну оцінку, яка пов'язана із такою ознакою *старого*, як наявність великого життєвого досвіду. Ці фрагменти дефініції також показують амбівалентність оцінки, яка зумовлена концептуальною картиною світу, знаннями про світ.

У словниках зафіксовано, що слово *старий* вживається 'у сполуч. із сл. *чорт, відьма, хрін, пердун* і т. ін.' [14, 654; 3, 1385; 11, 415], де воно виконує функцію лайливої номінації і носить яскраво виражене негативно-емоційне значення.

Наступні значення лексеми *старий*, які зафіксовані у тлумачних словниках, можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести значення, що мають відношення до минулого часу: 'який давно минув, пройшов (про час); колишній'; 'який був, існував у колишні часи'; 'характерний для минулого, властивий йому'; 'який зберігся, залишився від колишніх, давніх часів; старовинний'; 'який був раніше, передував наявному тепер; колишній, бувший; протилежне новий'; 'давно відомий'; 'який був і раніше, той самий' [14, 655; 3, 1385; 11, 416]. Подібними є значення, подані у словнику: 'який був, існував у колишні часи; протил. сучасний'; 'старовинний' [2, 1111].

До другої групи відносять значення, які стосуються рослин, тварин та неживих предметів. Для рослин подано такі значення: 'який давно народився, з'явився, почав рости' [14, 654; 3, 1385; 11, 415]; 'який давно виник, з'явився; давній' [14, 655; 3, 1385; 11, 415]. Для предметів вказані такі значення: 'створений, збудований раніше від інших (про частину міста)'; 'який довго був у вжитку, став ветхим, іноді навіть непридатним для користування; протилежне новий'; 'недійсний, непридатний після закінчення строку або після використання'; 'який виготовили, зробили і т. ін. раніше, давно'; 'раніше придбаний, одержаний' [14, 655; 3, 1385; 11, 416]; 'який існує довгий час, давно створений; протилежне новий' [14, 654; 3, 1385; 11, 415; 2, 1111; 8, 519]. Частина значень із цих груп тлумачиться через синоніми *старовинний, колишній, бувший*, а частина – через антонім *новий*. Словник української мови за ред. Д.С. Гринчишина виділяє такі, відмінні від поданих у попередніх словниках, тлумачення: 'який довго, давно займається якоюсь діяльністю, застарілий, несучасний'; 'який зберігся від давніх часів'; 'який веде свій початок від давніх часів' [8, 519].

Звернімося до синонімів слова *старий*. У словнику С. Караванського зафіксовані такі синоніми: '(вік) *немолодий, похилий*; (світ) *не новий*; (друг) *давній*; (тему) *давно відомий*; (абсцес) *задавлений*; (вояк) *досвідчений*; (вино) *багаторічний, витриманий*; (одяг) *зношений*; (сало) *несвіжий*; (квиток) *недійсний*; (час) *колишній*; (фасон) *застарілий, старомодний*; (замок) *старовинний*; (урожай) *торішний*; (місце) *той самий*; (порядок) *старорежимний*; (історію) *стародавній*' [7, 394]. Як бачимо, частина цих синонімів була використана у дефініціях тлумачних словників. Зокрема, синонімами для лексеми *старий* за ознакою віку є *немолодий, похилий*; за ознакою досвіду – *досвідчений*; у значенні, яке стосується спиртних напоїв – *багаторічний, витриманий*; у значенні стосовно їжі – *несвіжий*; стосовно урожаю – *торішний*; стосовно часу – *колишній*.

Для субстантива *старий* подано синоніми '*стариган; старесенький, старенький, старуватий, старенний, старезний*' [7, 394]. У синонімах цього ряду амбівалентність оцінки наочно проявляється у тому, що синоніми із позитивною оцінкою мають зменшено-пестливі суфікси (*старесенький, старенький*), а синоніми із негативною оцінкою – збільшувально-згрубілі суфікси (*стариган, старезний, старенний*).

У словнику синонімів української мови П. Деркача подано наступні синоніми для слова *старий* '*старезний; (від часу або від вживання) ветхий, дряхлий; (тільки про літа, вік) похилий*' [4, 178]. Крім того, автор пропонує порівняти ці синоніми із синонімами до слова *давній* '*колишній, давніший, хтозна-колишній, старий, як Божий світ, /хтозна/відколишній, (друг) старий; (рід) стародавній, старожитній, старосвітський, вікодавній; (час) дідівський, прадідній, предківський, давнокولیшній, минулий, далекий; (звичку) застарілий; (продукт) несвіжий; давнезний*' [4, 178]. Отже, синонімічні ряди, які подані у словнику П. Деркача та словнику С. Караванського, відрізняються. Окремі синоніми, які С. Караванський подає до слова *старий*, П. Деркач вважає синонімами до слова *давній*.

Що стосується антонімів для слова *старий*, у «Словнику українських антонімів» [12] подано антоніми *молодий, малий* і *новий*. Для перших членів протиставлень *старий – молодий* і *старий – малий* у словнику зафіксовано майже аналогічні значення, які познача-

ють вік; для других членів опозицій (відповідно *молодий* і *малий*) подано також подібні значення. У першій парі для лексеми *старий* подано тлумачення: 'який має багато років, похилого віку (вживається зі словами, що позначають осіб старшого покоління, як-от *бабуся, дідусь, дядько, тітка* тощо)' [12, 179], а для лексеми *молодий* – 'який має небагато років, юний (зі словами, що уживаються на позначення осіб молодого віку, наприклад *дівчина, донька, зять, невістка, парубок* тощо)' [12, 179]. У значенні субстантивованих іменників слово *старий* тлумачиться як 'людина, яка прожила багато років', а лексема *молодий* – 'людина, яка прожила небагато років' [12, 179]. Хоча запропоновані дефініції містять антонімічні елементи ('людина, яка прожила багато років' – 'людина, яка прожила небагато років'), проте у другій дефініції для тлумачення слова *молодий* подано синонім *юний*.

У наступній парі *старий* – *малий* для лексеми *старий* зафіксовано значення 'який прожив багато років, похилого віку', а для лексеми *малий* – корелятивне значення 'який прожив мало, малолітній (із лексемами, які позначають дітей: *дитина, дівча, дівчина, хлопця, хлопчина*)' [12, 178]. У тлумаченні використано антонімічні елементи ('який прожив багато років' – 'який прожив мало' та евфемізми 'похилого віку' – 'малолітній'). Як субстантив *старий* отримує дефініцію 'людина похилого віку', а *малий* – 'недоросла людина з невеликим життєвим досвідом' [12, 178-179]. У цих тлумаченнях з'являються нові елементи: 'недоросла людина', 'малий життєвий досвід'.

У парі антонімів *старий* – *новий* для лексеми *старий* у словнику подано тлумачення 'давно зроблений, куплений, давно виниклий, давній, який був раніше' [12, 180]. Відповідне пояснення для слова *новий* – 'який недавно зроблений, куплений, який недавно виник, який не був уживаний, останній, свіжий' [12, 180]. Цей фрагмент дефініції стосується речей, які протиставляються за часом.

Крім того, лексема *старий* входить, як компонент, до складу багатьох фразеологізмів. Амбівалентність концепту СТАРИЙ проявляється у тому, що частина цих фразеологізмів містить імплікативну позитивну оцінку, яка пов'язана із ознакою життєвого досвіду, а частина – негативну. Позитивну оцінку містить значення сталого виразу *старий горобець* 'досвідчена, загартована життям, була, витривала людина, яку важко перехитрити, обдурити' [15, 190-191]. Для фразеологізму *старої закваски* подано дефініцію 'хто-небудь має риси вдачі, поведінки, закладені ще у колишні часи' [14, 656; 3, 1385]. Цей сталий вираз вживається по відношенню до людей, у яких залишилися певні норми поведінки та риси вдачі, відмінні від сучасних, і, на нашу думку, також містить позитивну оцінку.

Для фразеологізму *старий лис* / *стара лисиця* різні словники подають тлумачення, що відображають різну оцінку («Словник української мови» в 11 томах; «Фразеологічний словник української мови» В.М. Білоноженка; «Великий тлумачний словник сучасної української мови» П.М. Мовчана, В.В. Німчука, В.Й. Клічака; «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за ред. В.Т. Бусела; «Словник українських антонімів» Л.М. Полюги). Позитивна оцінка міститься у значеннях 'хитра людина, яка зазнавала в житті багато негод, нестатків і набула житейської мудрості, досвіду і знань' [14, 656; 3, 1385; 2, 1111] і 'хитра людина з житейським досвідом' [12, 180]. Негативну оцінку мають значення фразеологізму *старий лис*; *стара лисиця* 'підступна, лукава і т. ін. людина' і 'літній чоловік, який залицяється до дівчат, молодих жінок; спокусник' [15, 424-425]. Негативна оцінка згаданого фразеологізму зумовлена стереотипними уявленнями, відповідно до яких лис / лисиця є символом хитрості, підступності, лицемірства тощо [6, 334-335], проте, як показують подані дефініції, оцінка, яка міститься у них, не завжди негативна. Для фразеологізму *старий сич* зафіксовано тлумачення з негативним значенням 'про старого, з багатим життєвим досвідом, звичайно відлюдкуватого чоловіка' [15, 807], з якого ми вичленовуємо нову ознаку, яка часом притаманна людям старшого віку – 'відлюдкуватість'.

Для фразеологізму [*і* (*й*)] *старе* (*стари*) і (*й*) *мале* (*мали*); *від* (*од*) *старого* до *малого* подане значення 'всі без розрізнення віку' [14, 655: 11, 415]; 'всі без винятку' [2, 1111]. Таке уживання слів *старий*, *малий* зумовлене тим, що згадана опозиція є контрарною, тобто «виражається видовими поняттями "X" і "Y", між якими можливе третє, середнє "Z"» [10, 10]. Завдяки цьому опозиція може охоплювати всіх без різниці віку.

Для усталеного порівняльного звороту *старий* (*стара, старе*), як [*білий* (*божий*)] *світ* зафіксовано дефініцію 'дуже давній, споконвічний' [15, 858].

Крім того, у тлумачному словнику зафіксовано наступну пару словосполучень із лексемою *старий*: *стара дівка* (*стара дівка, стара панна*) і *старий кавалер* (*старий пару-*

бок). Для першого виразу подано тлумачення 'про немолоду жінку, яка не була замужем' [3, 1385], а для другого – 'немолодий чоловік, що не був одружений'; 'немолодий чоловік, який ніколи не був одруженим' [3, 1385].

Для виразу *братися (взятися) за старе* зафіксовано дефініцію 'починати знову займатися тим самим (перев. з негативним відтінком)'. Словосполучення *повертати (повернути) на старе* тлумачиться у 2 значеннях: а) 'відновлювати те, що було раніше, колись'; б) 'примушувати кого-небудь вернутися до того, що було раніше' [14, 656; 3, 1385; 11, 416]. Вираз *повертатися (повернутися) до старого* дефінюється: 'відновлювати те, що було раніше, колись' [14, 656; 3, 1385; 11, 416]. Ці значення містять негативну оцінку.

Отже, лексикографічні джерела дають нам змогу експлікувати семантичні ознаки концепту СТАРИЙ, які можна поділити на ті, що притаманні людям та ті, що характеризують рослини, тварин та неживі предмети. До першої групи можна віднести, такі ознаки, як: вік, досвід, інтелект, мудрість, слабкість, немічність, хитрість, відлюдькуватість, приналежність до старшого покоління, позитивна – негативна оцінка, а до другої – довгий період існування, позитивна – негативна оцінка тощо. Існують також опозиції *молодий – старий, малий – старий* та *новий – старий*, які виділяють відповідно до певних значень багатозначного слова *старий*. У певних значеннях аналізованої лексики виявлено амбівалентність оцінки, що підтверджує підхід до значення слова, який базується на концептуалізації зовнішнього світу людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая / пер. с англ. А.Д. Шмелева. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак]. – К.: Дніпро, 2009. – 1332 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
4. Деркач П.М. Короткий словник синонімів української мови / П.М. Деркач. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – 209 с.
5. Етимологічний словник української мови: [у 7 т.] / [ред-кол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 5. – 704 с.
6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К: Довіра, 2006. – 703 с.
7. Караванський С. Словник синонімів української мови / С. Караванський. – К.: Орій, 1993. – 472 с.
8. Короткий тлумачний словник української мови: бл. 7000 слів / [за ред. Д.С. Гринчишина]. – К.: Просвіта, 2004. – 608 с.
9. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф / пер. с англ. И.Б. Шатуновского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
10. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка: более 2000 антоним. пар / М.Р. Львов; [под ред. Л. А. Новикова]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1984. – 384 с.
11. Новий тлумачний словник української мови: [у 3 томах] / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – Київ: Аконтіт, 2001. – том 2. – вид. 2, випр.
12. Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / Л.М. Полюга / [за ред. Л.С. Паламарчука]. – 2-ге вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 2004. – 275 с.
13. Словарь української мови [Електронний ресурс] / зібрала редакція журналу «Кієвська Старина»; [упорядк. Борис Грінченко]. – Київ, 1907–1909. – Томи I–IV. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/>.
14. Словник української мови: [в 11 томах] / [за ред. І. К. Білодіда та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 9. – 917 с.
15. Фразеологічний словник української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
16. Bartminski J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics / J. Bartminski / edited by Jorg Zinken. – London: Equinox, 2009. – 245 p.

17. Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki / J. Bartmiński // *Jezyk a kultura*. – 1998. – №12. – S. 63–83.
18. Evans V. *How Words Mean : Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction* / V. Evans. – Oxford University Press, 2009. – 400 p.